

ΧΑΒΙΕΡ ΘΕΡΚΑΣ

Ο μονάρχης των σκιών

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΓΕΩΡΓΙΑ ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΧΑΒΙΕΡ ΘΕΡΚΑΣ

Ο μονάρχης των σκιών

Μετάφραση από τα ισπανικά

ΓΕΩΡΓΙΑ ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

«Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.»

Εκδόσεις Πατάκη – Ξένη λογοτεχνία

Σύγχρονη ξένη λογοτεχνία – 496

Χαβιέρ Θέρκας, *Ο μονάρχης των σκιών*

Τίτλος πρωτοτύπου: *El monarca de las sombras*

Μετάφραση: Γεωργία Ζακοπούλου

Υπεύθυνος έκδοσης: Κώστας Γιαννόπουλος

Επιμέλεια-Διόρθωση: Ελένη Μαρτζούκου

Σελιδοποίηση: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Φωτογραφία εξωφύλλου: Werner Bischof/Magnum Photos

Copyright© Javier Cercas, 2017

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ

(Εκδόσεις Πατάκη), 2019

Πρώτη έκδοση στην ισπανική γλώσσα από τις εκδόσεις Literatura

Random House, Βαρκελώνη, 2017

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,

Αθήνα, Ιούλιος 2020

ΚΕΤ Γ490 ΚΕΠ 538/20

ISBN 978-960-16-8752-0

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

*Στον Ραούλ Θέρκας και τη Μερσέ Μας
Στην Μπλάνκα Μένα*

«Dulce et decorum est pro patria mori».*

ΟΡΑΤΙΟΣ, Ωδές, 3.2.13

* «Είναι γλυκό και πρέπον να πεθαίνει κανείς για την πατρίδα του»
(μτφρ. Α.Ν. Μιχαλόπουλος και Χ.Ν. Μιχαλόπουλος, από το ηλεκτρονικό
σύγγραμμα *Ρωμαϊκή λυρική ποίηση – Οράτιος Carmine*). (Σ.τ.Μ.)

ΛΕΓΟΤΑΝ Μανουέλ Μένα και πέθανε στα δεκαεννιά του χρόνια στη μάχη του ποταμού Έβρου. Ήταν 21 Σεπτεμβρίου 1938, στα τέλη του εμφυλίου πολέμου, σ' ένα καταλανικό χωριό ονόματι Μποτ. Ο Μανουέλ Μένα ήταν ένθερμος οπαδός του Φράνκο, ή αν μη τι άλλο ένθερμος φαλαγγίτης, τουλάχιστον στις αρχές του εμφυλίου, τότε που κατατάχτηκε στο 3ο Τάγμα της Φάλαγγας του Κάθερες. Την επόμενη χρονιά, μόλις πήρε τον βαθμό του έφεδρου ανθυπολοχαγού, τον μετέθεσαν στο 1ο Ταμπόρ* Τυφεκιοφόρων του Ίφνι, μια μονάδα χρούσεως που ανήκε στο σώμα των Ρεγουλάρες.** Δώδεκα μήνες αργότερα σκοτώθηκε στο πεδίο της μάχης και για πολλά χρόνια ήταν ο επίσημος ήρωας της οικογένειάς μου.

Ήταν θείος της μητέρας μου από τη μεριά του πατέρα της, και από μικρό παιδί τη θυμάμαι να μου αφηγείται την

* Ταμπόρ καλούνταν τα τάγματα που ήταν επανδρωμένα με Μαροκινούς στρατιώτες υπό τη διοίκηση Ισπανών αξιωματικών. (Σ.τ.Μ.)

** Πλήρης ονομασία: Fuerzas Regulares Indígenas· επρόκειτο για απολύτως πειθαρχημένες, εμπειροπόλεμες μονάδες του τακτικού στρατού, ποτισμένες με τις ωμές μεθόδους του αποικιακού πολέμου, που αποτελούνταν από Μαροκινούς στρατιώτες υπό τη διοίκηση Ισπανών αξιωματικών. (Σ.τ.Μ.)

ιστορία του, ή μάλλον τον θρύλο και την ιστορία του, τόσο που, προτού καν γίνω συγγραφέας, σκεφτόμουν ότι κάποτε θα έπρεπε να γράψω ένα βιβλίο γι' αυτόν. Απέριψα την ιδέα αυτή μόλις έγινα συγγραφέας· ο λόγος ήταν πως αισθανόμουν ότι ο Μανουέλ Μένα ήταν ο αυθεντικός εκπρόσωπος της πιο δυσβάσταχτης κληρονομιάς της οικογένειάς μου και ότι, αν έλεγα την ιστορία του, θα επωμιζόμουν το βάρος όχι μόνο του δικού του παρελθόντος, αλλά και του πολιτικού παρελθόντος όλης της οικογένειάς μου, ενός παρελθόντος που με έκανε να ντρέπομαι. Δεν ήθελα να το επωμιστώ, δεν έβλεπα τον λόγο να το κάνω, πόσω μάλλον να το δημοσιοποιήσω σ' ένα βιβλίο· αρκετά είχα περάσει για να μάθω να ζω μ' αυτό. Εξάλλου δε θα ήξερα καν πώς να αρχίσω να λέω αυτή την ιστορία: Τι θα έπρεπε να κάνω, να περιοριστώ αυστηρά στην πραγματικότητα, στα αληθινά γεγονότα, αν υποθέσουμε ότι κάτι τέτοιο ήταν εφικτό και ότι ο χρόνος που είχε περάσει δεν είχε αφήσει δυσαναπλήρωτα κενά στην ιστορία του Μανουέλ Μένα, ή να αναμείξω πραγματικότητα και μυθοπλασία, για να γεμίσω με τη μια τα κενά της άλλης; Ή μήπως θα έπρεπε να πλάσω μια δική μου ιστορία με αφετηρία την πραγματικότητα, έστω και αν όλος ο κόσμος την πίστευε για αληθινή, ή μάλλον για να την πιστέψει όλος ο κόσμος; Δεν είχα ιδέα, και το ότι δε γνώριζα ποια θα ήταν η μορφή του βιβλίου μου φαινόταν ότι επιβεβαίωνε τη βασική μου επιλογή: Δεν έπρεπε να γράψω την ιστορία του Μανουέλ Μένα.

Πάνε μερικά χρόνια όμως που αυτή η παλιά απόρριψη φάνηκε να κλονίζεται. Είχα πάψει προ πολλού να είμαι στην πρώτη μου νιότη, είχα παντρευτεί, είχα αποκτήσει έναν γιο και η οικογένειά μου περνούσε μια δύσκολη

στιγμή: Ο πατέρας μου είχε πεθάνει ύστερα από μια μακρά περίοδο ασθένειας και η μητέρα μου, ύστερα από πέντε δεκαετίες γάμου, προσπαθούσε μετά κόπων και βασάνων να αντεπεξέλθει στη δύσκολη φάση της χηρείας. Ο θάνατος του πατέρα μου είχε επιτείνει τη φυσική τάση της μητέρας μου προς μια μελοδραματική, καρτερική και ολέθρια μοιρολατρία («Παιδί μου» ήταν ένα από τα πιο συνηθισμένα αποφθέγματα της «μακάρι ο Θεός να μη μας δώσει όσα μπορούμε ν' αντέξουμε»), κι ένα πρωί τη χτύπησε αυτοκίνητο την ώρα που διέσχιζε μια διάβαση. Το ατύχημα δεν ήταν ιδιαιτέρως σοβαρό, αλλά η μητέρα μου φοβήθηκε πολύ και αναγκάστηκε να μείνει καθηλωμένη σε μια πολυθρόνα για αρκετές εβδομάδες, με το σώμα της γεμάτο μελανιές. Τόσο οι αδελφές μου όσο κι εγώ την ενθαρρύναμε να βγαίνει από το σπίτι, την πηγαίναμε περιπάτους ή για φαγητό ή τη συνοδεύαμε στην εκκλησία της ενορίας της για να παρακολουθεί τη λειτουργία. Δεν ξεχνάω την πρώτη φορά που πήγα μαζί της στην εκκλησία. Είχαμε διασχίσει σιγά σιγά τα εκατό μέτρα που χωρίζουν το σπίτι της από την εκκλησία του Σαντ Σαλβαδό και, όταν ετοιμαζόμασταν να διασχίσουμε τη διάβαση μπροστά από την είσοδο της εκκλησίας, μου έσφιξε το μπράτσο.

«Παιδί μου» μου ψιθύρισε «μακάριοι όσοι πιστεύουν στις διαβάσεις, διότι αυτοί θα δουν τον Θεό. Λίγο έλειψε να μου συμβεί κι εμένα».

Κατά τη διάρκεια της ανάρρωσής της την επισκεπτόμουν πιο συχνά απ' ό,τι συνήθιζα: πολλές φορές μάλιστα μέναμε με τη γυναίκα και τον γιο μου και κοιμόμασταν στο σπίτι της. Πηγαίναμε και οι τρεις την Παρασκευή το

απόγευμα ή το Σάββατο το πρωί και μέναμε ως την Κυριακή το απόγευμα, που γυρίζαμε στη Βαρκελώνη. Όλη μέρα μιλούσαμε ή διαβάζαμε, και το βράδυ βλέπαμε ταινίες και τηλεοπτικά προγράμματα, κυρίως τον *Μεγάλο Αδελφό*, ένα ριάλιτι σόου που άρεσε πολύ στη μητέρα μου και σ' εμένα. Φυσικά μιλούσαμε για το Ιμπαερνάντο, το χωριό της Εστρεμαδούρα απ' όπου έφυγαν οι γονείς μου τη δεκαετία του '60 και μετανάστευσαν στην Καταλονία, όπως έκαναν εκείνη την εποχή τόσοι και τόσοι κάτοικοί της. Λέω «φυσικά» και καταλαβαίνω ότι θα έπρεπε να εξηγήσω γιατί το λέω· είναι απλό – επειδή στη ζωή της μητέρας μου δεν υπάρχει γεγονός πιο καθοριστικό από τη μετανάστευση. Λέω ότι στη ζωή της μητέρας μου δεν υπάρχει γεγονός πιο καθοριστικό από τη μετανάστευση και καταλαβαίνω ότι κι αυτό θα έπρεπε να εξηγήσω γιατί το λέω· αυτό όμως δεν είναι και τόσο απλό. Πάνε σχεδόν είκοσι χρόνια που προσπάθησα να το εξηγήσω σ' έναν φίλο λέγοντας ότι η μετανάστευση σήμαινε για τη μητέρα μου ότι απ' τη μια μέρα στην άλλη έπρεπε να πάψει να είναι η προνομιούχος κόρη μιας οικογένειας της ανώτερης τάξης σ' ένα χωριό της Εστρεμαδούρα, όπου ήταν τα πάντα, για να γίνει κάτι λίγο περισσότερο από μια προλετάρια ή λίγο λιγότερο από μια μικροαστή μ' ένα τσούρμο παιδιά σε μια καταλανική πόλη, όπου δεν ήταν τίποτε. Μόλις τη διατύπωσα, η απάντηση μου φάνηκε πειστική αλλά ανεπαρκής, οπότε βάλθηκα να γράψω ένα άρθρο με τίτλο «Οι αθώοι», το οποίο ακόμη και σήμερα εξακολουθεί να είναι η καλύτερη ερμηνεία που μπορώ να δώσω για το ζήτημα αυτό. Το άρθρο μου δημοσιεύτηκε στις 28 Δεκεμβρίου 1999, την ημέρα της γιορτής των Αγίων Αθώων

Νηπίων* και τριακοστή τρίτη επέτειο της άφιξης της μητέρας μου στη Χερόνα. Το άρθρο λέει τα εξής:

«Η πρώτη φορά που είδα τη Χερόνα ήταν σ' έναν χαρτί. Η μητέρα μου, που τότε ήταν πολύ νέα, μου έδειξε ένα απομακρυσμένο σημείο πάνω στο χαρτί και μου είπε ότι εκεί βρισκόταν ο πατέρας μου. Μερικούς μήνες αργότερα μαζέψαμε τα υπάρχοντά μας για να πάμε να τον βρούμε. Ήταν ένα πολύ μακρύ ταξίδι, με τελικό σταθμό ένα χωριάτικο παράπηγμα, τριγυρισμένο από ένα σωρό ελσεινά κτίρια βυθισμένα σ' ένα πένθιμο, κακοπαθημένο από την ανελέγητη δεκεμβριάτικη βροχή φως. Ήταν η πιο θλιβερή πόλη του κόσμου. Ο πατέρας μου, που μας περίμενε εκεί, μας πήγε να πάρουμε πρωινό και μας είπε ότι σ' εκείνη την ανυπόφορη πόλη μιλούσαν μια γλώσσα διαφορετική από τη δική μας, και μου έμαθε την πρώτη φράση που είπα ποτέ στα καταλανικά: “M'agrada molt anar al col·legi”.** Ύστερα στριμωχτήκαμε όπως όπως στο Citroen 2CV του πατέρα μου και, καθώς κατευθυνόμασταν προς το καινούριο μας σπίτι, μες στην εχθρική ερημιά εκείνης της ξένης πόλης, είμαι σίγουρος ότι η μητέρα μου σκέφτηκε, δίχως να την πει, μια φράση την οποία σκεφτόταν και έλεγε κάθε χρόνο στην επέτειο της μέρας που μαζέψαμε τα υπάρχοντά μας στο Ιμπαερνάντο: “Ωραίο αστείο!”. Ήταν 28 Δεκεμβρίου, η μέρα της γιορτής των Αγίων Αθώων Νηπίων, τριάντα τρία χρόνια πριν.

* Για τους καθολικούς η γιορτή των Αγίων Αθώων Νηπίων είναι στις 28 Δεκεμβρίου. Στην Ισπανία συνηθίζουν τη μέρα αυτή να λένε φέματα εν είδει αστεϊσμού, όπως κάνουμε εμείς την Πρωταπριλιά. (Σ.τ.Μ.)

** «Μου αρέσει πολύ να πηγαίνω στο σχολείο». (Σ.τ.Μ.)

»Η Έρημος των Ταρτάρων είναι ένα εξαιρετικό μυθιστόρημα του Ντίνο Μπουτζάττι. Πρόκειται για μια ιστορία λίγο καφκική, στην οποία ο Τζοβάννι Ντρόγκο, ένας νέος υπολοχαγός, βρίσκεται σ' ένα απομακρυσμένο οχυρό, αποκλεισμένο από την έρημο και τους Ταρτάρους που την κατοικούν. Διψασμένος για δόξα και μάχες, ο Ντρόγκο περιμένει μάταια την άφιξη των Ταρτάρων, και περιμένοντας χάνει όλη του τη ζωή. Πολλές φορές σκέφτηκα ότι αυτή η ζοφερή ιστορία συμβολίζει τη μοίρα πολλών ανθρώπων που χρειάστηκε να μαζέψουν τα υπάρχοντά τους και να φύγουν. Όπως πολλοί απ' αυτούς, έτσι και η μητέρα μου πέρασε όλα της τα νιάτα περιμένοντας τη μέρα της επιστροφής, που πάντα ζύγωνε. Κι έτσι πέρασαν τριάντα τρία χρόνια. Όπως και για ορισμένους άλλους που μάζεψαν μια μέρα τα υπάρχοντά τους, έτσι και για τη μητέρα μου τα χρόνια αυτά δεν ήταν τόσο κακά: στο κάτω κάτω ο πατέρας μου είχε έναν μισθό και μια αρκετά σίγουρη δουλειά, τουτέστιν πολύ περισσότερα από τους περισσότερους. Παρ' όλα αυτά όμως πιστεύω ότι η μητέρα μου, όπως και πολλοί από εκείνους που μάζεψαν τα υπάρχοντά τους, δεν κατάφερε ποτέ να αποδεχτεί τη νέα της ζωή και, ταμπουρωμένη πίσω από την αποκλειστική απασχόληση της νοικοκυράς και της μητέρας πολυπληθούς οικογένειας, έζησε στη Χερόνα κάνοντας ό,τι μπορούσε ώστε να μη θεωρεί ότι ζούσε στη Χερόνα, αλλά στον τόπο όπου είχε μαζέψει τα υπάρχοντά της. Αυτή η αδιανόητη ψευδαίσθηση κράτησε μέχρι πριν από μερικά χρόνια. Τότε πια τα πράγματα είχαν αλλάξει πολύ: Η Χερόνα ήταν μια χαρούμενη, ακμάζουσα πόλη και ο σταθμός της ένα σύγχρονο κτίριο με κατάλευκους τοίχους και πελώριες κρυστάλλινες τζα-

μαρίες. Ορισμένα από τα εγγόνια της μητέρας μου εξάλλου μετά βίας καταλάβαιναν τη γλώσσα της. Μια μέρα, όταν πλέον κανένα από τα παιδιά της δε ζούσε μαζί της και δεν μπορούσε πια να προστατευτεί από την πραγματικότητα κρυμμένη πίσω από την αποκλειστική απασχόληση της νοικοκυράς, ούτε να αποφύγει το γεγονός ότι είχαν ήδη περάσει είκοσι πέντε χρόνια κι ακόμη ζούσε σε μια πόλη που δεν είχε πάψει να της είναι ξένη, της διέγνωσαν κατάθλιψη, και επί δύο χρόνια το μόνο που έκανε ήταν να κοιτάζει το κενό σιωπηλή, με τα μάτια στεγνά. Ίσως και να σκεφτόταν, να σκεφτόταν τα χαμένα της νιάτα και, σαν τον ανθυπολοχαγό Ντρόγκο και πολλούς από εκείνους που μάζεψαν τα υπάρχοντά τους και μετανάστευσαν, τη ζωή της που είχε ρημάξει σε μια ανώφελη αναμονή, ίσως πάλι –εκείνη που δεν είχε διαβάσει ποτέ Κάφκα– να σκεφτόταν ότι όλο αυτό ήταν μια παρανόηση, και ότι αυτή η παρανόηση θα τη σκότωνε. Αλλά δεν τη σκότωσε, και μια μέρα, όταν πια είχε αρχίσει να βγαίνει από το βαθύ πηγάδι της κατάθλιψης και πήγαινε με τον άντρα της στον γιατρό, ένας κύριος της άνοιξε την πόρτα και, αφήνοντάς τη να περάσει πρώτη, της είπε: “Endavant”.* Οπότε η μητέρα μου του απάντησε: “Στον γιατρό”. Επειδή αυτό που η μητέρα μου είχε ακούσει ήταν: “¿Adónde van?”.** Ο πατέρας μου λέει ότι εκείνη τη στιγμή θυμήθηκε την πρώτη φράση που μου είχε μάθει να λέω στα καταλανικά, πάνω από είκοσι πέντε χρόνια πριν, και ότι ξάφνου κατάλαβε τη μητέρα μου, επειδή κατάλαβε ότι για πάνω από είκοσι πέντε χρόνια η μη-

* Καταλανικά στο πρωτότυπο: «Περάστε». (Σ.τ.Μ.)

** Ισπανικά στο πρωτότυπο: «Πού πηγαίνετε;». (Σ.τ.Μ.)

τέρα μου ζούσε στη Χερόνα σαν να μην είχε φύγει ποτέ από τον τόπο όπου είχε μαζέψει τα υπάρχοντά της.

»Στο τέλος της *Ερήμου των Ταρτάρων* οι Τάρταροι έρχονται, αλλά η αρρώστια και τα γηρατειά δεν επιτρέπουν στον Ντρόγκο να ικανοποιήσει το ανεκπλήρωτο όνειρό του να τους αντιμετωπίσει. Μακριά από τη μάχη και τη δόξα, μόνος και ανώνυμος μέσα στο μισοσκότεινο δωμάτιο ενός πανδοχείου, ο Ντρόγκο αισθάνεται ότι πλησιάζει το τέλος του και καταλαβαίνει ότι αυτή είναι η αληθινή μάχη, η μάχη που πάντα περίμενε δίχως να το ξέρει. Οπότε αναστηλώνεται λιγάκι και σιάχνει κάπως τον επενδύτη του για να υποδεχτεί τον θάνατο σαν γενναίος. Δεν ξέρω αν αυτοί που μάζεψαν τα υπάρχοντά τους θα επιστρέψουν ποτέ στον τόπο τους. Φοβάμαι πως όχι, επειδή, εκτός των άλλων, θα έχουν πια καταλάβει ότι η επιστροφή είναι κάτι το ανέφικτο. Ούτε ξέρω αν ποτέ θα σκεφτούν ότι πέρασε όλη τους η ζωή περιμένοντας, ή ότι όλα αυτά ήταν μια τρομερή παρανόηση, ή ότι γελάστηκαν ή, ακόμη χειρότερα, ότι κάποιος τους ξεγέλασε. Δεν το ξέρω. Αυτό όμως που ξέρω είναι ότι σε λίγες ώρες, μόλις ξυπνήσει η μητέρα μου, θα σκεφτεί και ίσως να πει την ίδια φράση που σαν σήμερα επαναλαμβάνει εδώ και τριάντα τρία χρόνια: “Ωραίο αστείο!”».

Έτσι τελειώνει το άρθρο μου. Μια δεκαετία και βάλει μετά τη δημοσίευσή του η μητέρα μου εξακολουθούσε να μην έχει φύγει από το Ιμπαερνάντο, κι ας ζούσε στη Χερόνα, οπότε είναι λογικό πως, όταν την επισκεπτόμασταν για να κάνουμε πιο υποφερτή την ανάρρωσή της, περνούσαμε την ώρα μας μιλώντας κυρίως για το Ιμπαερνάντο. Περιέργως, κάποια φορά τα τρία πράγματα που συνήθως

κάναμε για να περνάει η ώρα μας έτυχε να γίνουν ταυτοχρόνως. Συνέβη μια βραδιά που βλέπαμε όλοι μαζί την ταινία *Η περιπέτεια*, μια παλιά ταινία του Μικελάντζελο Αντονιόνι. Στην ταινία μια γυναίκα χάνεται σε μια εκδρομή που έχει πάει με τους φίλους της. Στην αρχή όλοι την αναζητούν, αλλά γρήγορα την ξεχνούν και η εκδρομή συνεχίζεται σαν να μην είχε συμβεί τίποτε. Τα πυκνά στατικά πλάνα της ταινίας κατέβαλαν γρήγορα τον γιο μου, που πήγε στο κρεβάτι του, και τη γυναίκα μου, που αποκοιμήθηκε στην πολυθρόνα της μπροστά στην τηλεόραση· η μητέρα μου, αντίθετα, κατάφερε και βγήκε αλώβητη από τις σχεδόν δύομισι ώρες εκείνης της ασπρόμαυρης ταινίας, με τους διαλόγους στα ιταλικά και τους ισπανικούς υπότιτλους. Έκπληκτος από την αντοχή της, μόλις τελείωσε η ταινία τη ρώτησα πώς της είχε φανεί.

«Είναι η πιο όμορφη ταινία που έχω δει ποτέ στη ζωή μου» απάντησε.

Αν επρόκειτο για κάποιον άλλον, ίσως να είχα πιστέψει ότι η απάντηση ήταν σαρκαστική, αλλά η μητέρα μου δεν ξέρει τι θα πει σαρκασμός, οπότε σκέφτηκα πως η απουσία δράσης και οι ατέλειωτες σιωπές του *Μεγάλου Αδελφού* την είχαν προετοιμάσει στην εντέλεια για να απολαύσει τις ατελείωτες σιωπές και την απουσία δράσης της ταινίας του Αντονιόνι. Δε λέω αλήθεια· αυτό που σκέφτηκα είναι ότι, συνηθισμένη στον αργό ρυθμό του *Μεγάλου Αδελφού*, ο ρυθμός της *Περιπέτειας* πρέπει να της είχε φανεί τόσο ξέφρενος σαν να ήταν ταινία δράσης. Η μητέρα μου πρέπει να παρατήρησε την έκπληξή μου, επειδή αμέσως έσπευσε να μου εξηγήσει· η διευκρίνισή της δε διέψευδε εντελώς τη δική μου υπόθεση.

«Έτσι είναι, Χάβι» μου εξήγησε δείχνοντας την τηλεόραση. «Αυτό που συνέβη στην ταινία είναι αυτό που συμβαίνει πάντα: Πεθαίνει κάποιος, και την επομένη κανείς δεν τον θυμάται. Το ίδιο συνέβη και με τον θείο μου τον Μανόλο».

Ο θείος της ο Μανόλο ήταν ο Μανουέλ Μένα. Εκείνη τη βραδιά μιλήσαμε και πάλι γι' αυτόν, και τα επόμενα Σαββατοκύριακα ήταν σχεδόν το μοναδικό μας θέμα. Από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου, άκουγα τη μητέρα μου να μιλάει για τον Μανουέλ Μένα, αλλά εκείνες τις μέρες κατάλαβα δύο πράγματα. Το πρώτο είναι ότι για τη μητέρα μου ο Μανουέλ Μένα ήταν κάτι πολύ περισσότερο από θείος. Όπως μου είπε τότε, όταν ήταν μικρή έμενε μαζί του στο σπίτι της γιαγιάς της, λίγα μέτρα από το πατρικό της, αφού οι γονείς της την είχαν στείλει να μείνει εκεί επειδή οι δύο μεγαλύτερες κόρες τους είχαν πεθάνει από μηνιγγίτιδα και δικαίως φοβούνταν μην κολλήσει και η τρίτη τους κόρη την ίδια αρρώστια. Η μητέρα μου φαίνεται πως ήταν πολύ ευτυχισμένη σ' εκείνο το κατάμεστο αρχοντόσπιτο της χήρας γιαγιάς της, της Καρολίνα, όπου έμενε και ο εξάδελφός της Αλεχάντρο κι όπου την κανάκευε μια φασαριόζικη στρατιά από γεροντοπαλίκαρα θείους. Κανείς τους δεν την κανάκευε περισσότερο από τον Μανουέλ Μένα. Για τη μητέρα μου κανείς δεν έφτανε ούτε στο μικρό του δαχτυλάκι· ήταν ο Βενιαμίν, ο πιο χαρούμενος, ο πιο ζωντανός, αυτός που της έφερνε πάντα δώρα, που την έκανε περισσότερο απ' όλους να γελάει και που έπαιζε μαζί της πιο πολύ. Τον φώναζε θείο Μανόλο, κι εκείνος τη φώναζε Μπλανκίτα. Η μητέρα μου τον λάτρευε, οπότε ο θάνατός του ήταν ένα ολέθριο χτύπημα για εκείνην. Δεν

έχω δει ποτέ τη μητέρα μου να κλαίει. Ποτέ, ούτε καν τα δυο χρόνια της κατάθλιψής της, ούτε καν όταν πέθανε ο πατέρας μου. Η μητέρα μου απλούστατα δεν κλαίει. Με τις αδελφές μου έχουμε κάνει πολλές εικασίες για τους πιθανούς λόγους αυτής της ιδιαιτερότητας, ώσπου, μια από εκείνες τις βραδιές μετά το ατύχημά της που μου διηγούνταν για πολλοστή φορά την άφιξη της σορού του Μανουέλ Μένα στο χωριό και θυμήθηκε ότι έκλαιγε επί ώρες, νόμισα ότι βρήκα την εξήγηση: Σκέφτηκα ότι όλοι μας έχουμε ένα απόθεμα δακρύων, και ότι εκείνη την ημέρα το δικό της απόθεμα είχε εξαντληθεί, οπότε δεν είχε πια άλλα δάκρυα να χύσει. Κοντολογίς, ο Μανουέλ Μένα δεν ήταν μόνον θείος της μητέρας μου, ήταν και ο μεγαλύτερος αδελφός της· ήταν επίσης και ο πρώτος της νεκρός.

Το δεύτερο πράγμα που κατάλαβα εκείνες τις μέρες ήταν ακόμη πιο σημαντικό από το πρώτο. Σαν παιδί δεν μπορούσα να καταλάβω γιατί η μητέρα μου μας μιλούσε τόσο πολύ για τον Μανουέλ Μένα· σαν έφηβος σκεφτόμουν, με κρυφό τρόπο και ντροπή, ότι το έκανε επειδή ο Μανουέλ Μένα ήταν φρανκιστής, ή αν μη τι άλλο φαλαγγίτης, και ότι στα χρόνια του φρανκισμού η οικογένειά μου ήταν φρανκιστές, ή αν μη τι άλλο είχαν αποδεχτεί τον φρανκισμό εξίσου άκριτα και πειθήνια με τους περισσότερους κατοίκους αυτής της χώρας. Όταν ενηλικιώθηκα, κατάλαβα ότι αυτή η ερμηνεία ήταν επιφανειακή, αλλά μόνο εκείνες τις βραδιές που η μητέρα μου ανάρρωνε και φλυαρούσαμε κατάφερα να αποκρυπτογραφήσω για ποιο λόγο ακριβώς ήταν επιφανειακή. Αυτό που κατάλαβα τότε ήταν ότι ο θάνατος του Μανουέλ Μένα είχε μείνει βαθιά χαραγμένος στην παιδική φαντασία της μητέρας μου ως ένας όμορφος

θάνατος, αυτό που οι αρχαίοι Έλληνες αποκαλούσαν καλό θάνατο* και που για εκείνους ήταν ο τέλειος θάνατος, ο θάνατος ενός ευγενούς και αγνού νέου σαν τον Αχιλλέα της Ιλιάδας, που αποδεικνύει την ευγένεια και την αγνότητα του αφηφώντας παντελώς τον κίνδυνο και παίζει τη ζωή του πολεμώντας στην πρώτη γραμμή της μάχης για αξίες σημαντικότερες από τον ίδιο, ή που τις θεωρεί σημαντικότερες, και πεθαίνει στη μάχη και εγκαταλείπει τον κόσμο των ζωντανών στο αποκορύφωμα της ομορφιάς και του σφρίγγους του και ξεφεύγει από τη φθορά του χρόνου και δε γνωρίζει την ανημποριά που εξουθενώνει τους ανθρώπους· αυτός ο εξαιρετός νέος που για ένα ιδανικό απαρνείται τις επίγειες αξίες, ακόμη και την ίδια του τη ζωή, αποτελεί το ηρωικό πρότυπο των Ελλήνων, εγγίζοντας τα όρια του υψηλού ήθους και τη μοναδική μορφή αθανασίας που μπορεί να κερδίσουν οι άνθρωποι σ' ετούτο τον κόσμο χωρίς Θεό, και η οποία άλλη δεν είναι από το να ζεις για πάντα στην ασταθή και πρόσκαιρη μνήμη των ανθρώπων, όπως συνέβη με τον Αχιλλέα. Για τους αρχαίους Έλληνες ο καλός θάνατος ήταν ο τέλειος θάνατος, το επιστέγασμα μιας τέλειας ζωής. Για τη μητέρα μου ο Μανουέλ Μένα ήταν ο Αχιλλέας.

Εκείνη η διπλή ανακάλυψη ήταν μια αληθινή αποκάλυψη για μένα, και για αρκετές εβδομάδες με βασάνιζε μια υποψία – μήπως είχα κάνει λάθος που αρνιόμουν να γράψω για τον Μανουέλ Μένα. Εξυπακούεται ότι εξακολούθουσα λίγο ως πολύ να πιστεύω αυτό που πάντα πίστευα για την ιστορία του, αναρωτιόμουν όμως αν το γεγονός ότι

* Ελληνικά στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

θεωρούσα πως η ιστορία αυτή με εξέθετε ήταν λόγος αρκετός για να μην την πω και να συνεχίσω να την κρατάω κρυφή· σκέφτηκα επίσης ότι δεν ήταν ακόμη πολύ αργά για να την πω, αλλά, αν ήθελα πραγματικά να το κάνω, έπρεπε να ανασκουμπωθώ αμέσως, επειδή ήμουν σίγουρος ότι μετά βίας θα έβρισκα ακόμη τεκμήρια από τα ίχνη του Μανουέλ Μένα στα αρχεία και τις βιβλιοθήκες και ότι, εβδομήντα και βάλε χρόνια μετά τον θάνατό του, δε θα απέμεναν παρά μερικά τελευταία θραύσματα του μύθου του στο εξασθενημένο μνημονικό μιας χούφτας γερόντων που ολοένα μειώνονταν. Εξάλλου κατάλαβα επίσης ότι, αν η μητέρα μου είχε καταλάβει τόσο καλά την ταινία του Αντονιόνι, δεν ήταν μόνο επειδή την είχε προετοιμάσει γι' αυτό η άλαλη βραδύτητα του *Μεγάλου Αδελφού*, αλλά επειδή, παρότι εκείνη εξακολουθούσε να ζει σ' έναν κόσμο όπου υπήρχε Θεός (έναν κόσμο που δεν υπάρχει πια και για τον οποίο ο Μανουέλ Μένα πίστευε ότι πάλευε), από κοριτσάκι ακόμη είχε διαπιστώσει με αμηχανία, θεωρώντας το μεγάλη προσβολή, ότι η ασταθής και πρόσκαιρη μνήμη των ανθρώπων είχε αψηφήσει τον θείο της, αντίθετα απ' ό,τι είχε κάνει με τον Αχιλλέα. Επειδή η αλήθεια είναι πως η λήθη άρχισε την εξολοθρευτική της δουλειά αμέσως μετά τον θάνατο του Μανουέλ Μένα. Μέσα στο ίδιο του το σπίτι μια βαριά και ακατανόητη σιωπή, ή που η μητέρα μου σαν παιδί την έκρινε ακατανόητη, έπεσε πάνω του. Κανείς δε διερεύνησε τις συνθήκες ή τους ακριβείς λόγους του θανάτου του και όλοι αρκέστηκαν στην ομιχλώδη εκδοχή που τους έδωσε ο βοηθός του (ένας άντρας που συνόδευσε τη σορό του στο χωριό και ο οποίος φιλοξενήθηκε για μερικές μέρες στο σπίτι της μητέρας του Μανουέλ

Μένα), κανείς δεν ενδιαφέρθηκε να μιλήσει με τους διοικητές και τους ανωτέρους του που είχαν πολεμήσει μαζί του, κανείς δε διερεύννησε την πολεμική του οδύσσεια, σε ποια μέτωπα είχε πολεμήσει ή σε ποια μονάδα ανήκε, κανείς δεν μπήκε στον κόπο να επισκεφτεί το Μποτ, εκείνο το απομακρυσμένο καταλανικό χωριό όπου είχε πεθάνει και το οποίο πάντα νόμιζα ότι λεγόταν Μπος ή Μποχ ή Μπο, όπως το πρόφερε η μητέρα μου, αφού στα καστιλιάνικα δεν έχουμε πολλές λέξεις που να τελειώνουν σε τ. Λίγους μήνες μετά τον θάνατο του Μανουέλ Μένα η οικογένεια δεν ανέφερε σχεδόν ποτέ το όνομά του, ή το ανέφερε μόνο όταν δεν μπορούσε να κάνει αλλιώς, και λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του η μητέρα και οι αδελφές του κατέστρεψαν όλα τα χαρτιά και τα υπάρχοντά του, όλα όσα τον θύμιζαν.

Όλα εκτός από μία φωτογραφία (ή αν μη τι άλλο αυτό πίστευα πάντα) – ένα φωτογραφικό πορτρέτο του Μανουέλ Μένα με τη στρατιωτική στολή του. Μετά την κηδεία του η οικογένεια το μεγέθυνε και έκανε επτά αντίγραφα: ένα απ' αυτά δέσποζε στην τραπεζαρία της μητέρας του ως τον θάνατό της, και τα υπόλοιπα έξι τα μοιράστηκαν τα έξι του αδελφια. Το κειμήλιο αυτό αναστάτωνε αμυδρά τα καλοκαίρια της παγερής μεταναστευτικής παιδικής μου ηλικίας, όταν στις διακοπές επέστρεφα στη θαλπωρή του χωριού, πανευτυχής που άφηνα πίσω μου για μερικούς μήνες την παγωνιά και τη σύγχυση της εξορίας, για να ξαναβρώ τη φιλόξενη κοινωνική θέση του απογόνου μιας οικογένειας της ανώτερης τάξης του Ιμπαερνάντο. Έμεινα στους παππούδες μου απ' τη μεριά της μητέρας μου και έβλεπα το πορτρέτο του νεκρού να κρέμεται στον ασήμα-

ντο τοίχο ενός μικρού δωματίου μέσα στο οποίο στοιβάζονταν μπαούλα γεμάτα ρούχα και βιβλιοθήκες γεμάτες βιβλία. Το πορτρέτο αυτό αναστάτωνε ακόμη περισσότερο τα εφηβικά και νεανικά μου χρόνια, τότε που είχαν πεθάνει οι παππούδες μου και το ακατοίκητο σπίτι ήταν κλειστό όλο τον χρόνο και δεν άνοιγε παρά τα καλοκαίρια, που επέστρεφαν οι γονείς και οι αδελφές μου, ενώ εγώ προσπαθούσα να συνηθίσω στο ψύχος της παγωνιάς και στην ταραχή του ξεριζωμού και να απαλλαγώ από την ψεύτικη θαλπωρή του χωριού πηγαίνοντας ολοένα λιγότερο, μένοντας όσο πιο μακριά γινόταν από εκείνο το σπίτι κι εκείνη την οικογένεια κι εκείνο το ζοφερό πορτρέτο που τον χειμώνα ξαγρυπνούσε ολομόναχο στο δωμάτιο με τα μπαούλα, ενώ με τυραννούσε ένα όνειδος ή ένα αόριστο συναίσθημα ενοχής που δεν ήθελα να αναζητήσω τις ρίζες του, το όνειδος να ανήκω θεωρητικά σε μια οικογένεια της ανώτερης τάξης του χωριού, το όνειδος της πολιτικής καταγωγής της οικογένειάς μου και της στάσης της στον εμφύλιο πόλεμο και σ' όλη την περίοδο του φρανκισμού (για την οποία ωστόσο δε γνώριζα τίποτε, ή σχεδόν τίποτε), το συγκεχυμένο, παράλληλο και συμπληρωματικό όνειδος να είμαι δεμένος με ατσαλένια δεσμά μ' αυτό το μυστηριώδες, χαμένο στο πουθενά χωριουδάκι, που δεν έλεγε να εξαφανιστεί. Πάνω απ' όλα όμως το πορτρέτο του Μανουέλ Μένα με αναστατώνει τώρα που μεγάλωσα, που δεν έχω πάψει να ντρέπομαι για την καταγωγή και την κληρονομιά μου αλλά τα έχω εν μέρει αποδεχτεί, έχω εν μέρει συμβιβαστεί να είμαι αυτό που είμαι, να προέρχομαι από εκεί που προέρχομαι και να έχω τους δεσμούς που έχω, ενώ έχω συνηθίσει κατά κάποιον

τρόπο τον ξεριζωμό και την παγωνιά και την ταραχή, και έχω καταλάβει πως η ανώτερη κοινωνική μου θέση είναι μια ψευδαίσθηση, και άρχισα να επισκέφτομαι πια συχνά το χωριό με τη γυναίκα και τον γιο μου και τους γονείς μου (ποτέ ή σχεδόν ποτέ με φίλους, ποτέ ή σχεδόν ποτέ με ανθρώπους ξένους προς την οικογένειά μου) και ξαναμένω σ' εκείνο το σπίτι που χρόνο με τον χρόνο ρημάζει και όπου το πορτρέτο του Μανουέλ Μένα μαζεύει σκόνη για πάνω από εβδομήντα χρόνια, μες στη σιωπή, έχοντας μετατραπεί στο απόλυτο, μακάβριο και βίαιο σύμβολο όλων των σφαλμάτων και των ευθυνών και της ενοχής και της ντροπής και της δυστυχίας και του θανάτου και της ήττας και του τρόμου και της διαφθοράς και των δακρύων και της θυσίας και του πάθους και του εξευτελισμού των προγόνων μου.

Τώρα το έχω απέναντί μου, εδώ στο γραφείο μου στη Βαρκελώνη. Δε θυμάμαι πότε ακριβώς το έφερα από το Ιμπαερνάντο· σίγουρα πάντως αρκετά χρόνια μετά την ανάρρωση της μητέρας μου από το ατύχημά της, όταν κι εγώ είχα πια αποφασίσει τι θα έκανα με την ιστορία του Μανουέλ Μένα. Είχα αποφασίσει ότι δε θα την έγραφα. Είχα αποφασίσει ότι θα έγραφα άλλες ιστορίες και ότι, ενόσω θα τις έγραφα, θα συνέλεγα πληροφορίες για τον Μανουέλ Μένα, στα μεσοδιαστήματα ίσως ανάμεσα σε δύο βιβλία ή στον ελεύθερο χρόνο μου, προτού σβήσουν εντελώς τα ίχνη της τόσο σύντομης ζωής του και εξαφανιστεί από την πρόσκαιρη και ασθενική μνήμη όσων τον είχαν γνωρίσει, ή από την υπερεκτιμημένη τάξη των αρχείων και των βιβλιοθηκών. Μ' αυτό τον τρόπο η ιστορία του Μανουέλ Μένα –ή όσων στοιχείων απέμεναν από την ιστορία του

Μανουέλ Μένα– δε θα χανόταν και θα μπορούσα να την πω, αν κάποτε είχα τη διάθεση ή αν αποτολμούσα να την πω, ή θα μπορούσα να τη δώσω σ’ έναν άλλο συγγραφέα να την πει, αν υποθέσουμε ότι κάποιος άλλος συγγραφέας θα ήθελε να την πει, ή θα μπορούσα απλούστατα να μην την πω, να τη μετατρέψω για πάντα σ’ ένα απόλυτο κενό, σε μια τρύπα, σε μια από τις εκατοντάδες χιλιάδες ιστορίες που δε θα ειπωθούν ποτέ, ίσως ένα από εκείνα τα σχεδιάσματα έργων που κάποιοι συγγραφείς ελπίζουν πάντα ότι θα γράψουν και ποτέ δεν τα γράφουν επειδή δε θέλουν να επωμιστούν την ευθύνη τους ή επειδή φοβούνται ότι ποτέ δε θα ανταποκριθούν στις απαιτήσεις τους και προτιμούν να τα αφήνουν να υπάρχουν ως μια απλή πιθανότητα, μετατρέποντάς τα έτσι στο λαμπρό αριστούργημά τους που δε γράφτηκε ποτέ – λαμπρό και αριστούργημα ακριβώς επειδή δε θα γραφόταν ποτέ.

Αυτή την απόφαση είχα πάρει – να μη γράψω την ιστορία του Μανουέλ Μένα, να εξακολουθήσω να μη γράφω την ιστορία του Μανουέλ Μένα. Όσο για τη φωτογραφία του, από τότε που την έφερα στο γραφείο μου δεν έχω πάψει να την παρατηρώ. Είναι μια φωτογραφία βγαλμένη σ’ ένα στούντιο της Σαραγόσα· το όνομα της πόλης φαίνεται στην κάτω δεξιά γωνία, με λευκά γράμματα, σχεδόν δυσανάγνωστα. Ο χρόνος έχει αφήσει στο χαρτί ίχνη από λεκέδες και γρατσουνίσματα, και στις άκρες είναι γδαρμένο. Αγνώ την ακριβή ημερομηνία που πάρθηκε η φωτογραφία, αλλά υπάρχει στη στολή του Μανουέλ Μένα ένα στοιχείο που μας επιτρέπει να την προσδιορίσουμε κατά προσέγγιση. Στην αριστερή πλευρά του σακακιού του ο άνθρωπος μας φοράει με καμάρι το παράσημο Medalla de

Sufrimientos por la Patria* –το αντίστοιχο με το μετάλλιο της Πορφυρής Καρδιάς των Ηνωμένων Πολιτειών–, κι έχει από πάνω μια κορδέλα με δύο λωρίδες. Τα δύο παράσημα υποδηλώνουν ότι, τη στιγμή που πάρθηκε η φωτογραφία, ο Μανουέλ Μένα είχε τραυματιστεί στη μάχη από εχθρικά πυρά δύο φορές, γεγονός που δε θα μπορούσε να έχει συμβεί πριν από την άνοιξη του 1938, αφού ως τότε δεν είχε συμμετάσχει σε μάχη παρά μόνο μία φορά με το 1ο Ταμπόρ Τυφεκιοφόρων του Ίφνι, αλλά ούτε μετά τα μέσα του καλοκαιριού, που ξέσπασε η μάχη του ποταμού Έβρου κι εκείνος μόλις είχε επιστρέψει στην οπισθοφυλακή.

Επομένως η φωτογραφία πρέπει να πάρθηκε το χρονικό διάστημα ανάμεσα στην άνοιξη και τις αρχές του καλοκαιριού του 1938, κατά τη διάρκεια της δεύτερης ή της τρίτης παραμονής του Μανουέλ Μένα στη Σαραγόσα ή στα περίχωρα της Σαραγόσα. Τότε θα έκλεινε τα δεκαενέα του χρόνια, ή μπορεί να τα είχε μόλις κλείσει, και δεν του απέμεναν παρά λίγοι μήνες ζωής. Στη φωτογραφία ο Μανουέλ Μένα φοράει την επίσημη στολή των Τυφεκιοφόρων του Ίφνι, με το ασπρόμαυρο πηλήκιό του βαλμένο στραβά και το άψογο λευκό σακάκι του με τα χρυσά κουμπιά και τις μαύρες επωμίδες, που στην καθεμιά τους φαντάζει το αστέρι του ανθυπολοχαγού. Ένα τρίτο αστέρι διακρίνεται στο πηλήκιο· ακριβώς από πάνω, σε λευκό φόντο, φαίνεται το έμβλημα του πεζικού – μια σπάθη και ένα τουφέκι χιαστί πάνω από μια σάλπιγγα. Το ίδιο έμβλημα υπάρχει και στα πέτα του σακακιού. Κάτω από το δεξί πέτο μπορού-

* Παράσημο που απονέμεται σε στρατιωτικούς που τραυματίστηκαν εν καιρώ πολέμου. (Σ.τ.Μ.)

με να διακρίνουμε, πιο αχνό, σχεδόν αόρατο, το έμβλημα των Τυφειοφόρων του Ίφνι, μια αραβική ημισέληνο πάνω στην οποία μπορεί κανείς να διαβάσει, ή μάλλον ναμαντέψει, τη λέξη «Ίφνι» με κεφαλαία γράμματα, και μέσα στο ημικύκλιό της ένα αστέρι με πέντε γωνίες και δύο τουφέκια χιαστί. Κάτω από το αριστερό πέτο, πάνω στο λευκό ύφασμα του σακακιού, διακρίνεται το παράσημο Medalla de Sufrimientos por la Patria και η κορδέλα με τις δύο λωρίδες. Τα δύο τελευταία κουμπιά του σακακιού είναι ξεκούμπωτα, το ίδιο και το κουμπί της δεξιάς τσέπης·

αυτή η σκόπιμη αμέλεια επιτρέπει στο άψογο λευκό πουκάμισο και την άψογη μαύρη γραβάτα να φαίνονται καλύτερα. Το πρώτο που προσέχει κανείς είναι το πόσο αδύνατος είναι· το σώμα του μοιάζει σαν να μην μπορεί να γεμίσει τη στολή του, ένα παιδικό κορμί σε κοστούμι ενηλίκου. Αξιοπρόσεκτη επίσης είναι η στάση του δεξιού χεριού του, με τον πήχη κατά μήκος της κοιλιάς και την παλάμη να κρατάει σφιχτά τον αριστερό του αγκώνα από μέσα, μια στάση που δε φαίνεται φυσιολογική, σαν να του την υπαγόρευσε ο φωτογράφος (θα έλεγε κανείς επίσης ότι ο φωτογράφος έχει υπαγορεύσει και τη φιλόρεσκη κλίση του πηληκίου, που σκιάζει το δεξί φρύδι του Μανουέλ Μένα). Το πιο αξιοπρόσεκτο απ' όλα όμως είναι το πρόσωπο. Είναι ολοφάνερα ένα πρόσωπο παιδικό, ή τουλάχιστον εφηβικό, με επιδερμίδα νεογέννητου μωρού, χωρίς την παραμικρή ρυτίδα ή την παραμικρή υποψία γενειάδας, με φρύδια γραμμένα και χειλή παρθένα και μισάνοιχτα, απ' όπου προβάλλει μια σειρά από δόντια λευκά σαν το σακάκι του. Η μύτη του είναι ίσια και λεπτοκαμωμένη, ο λαιμός του είναι κι αυτός λεπτοκαμωμένος και τα πτερύγια των αυτιών του κάπως πεταχτά. Όσον αφορά τα μάτια του, που η ασπρόμαυρη φωτογραφία τούς έχει κλέψει το χρώμα, η μητέρα μου τα θυμάται πράσινα· φαίνονται όντως ανοιχτόχρωμα. Δεν είναι στραμμένα προς την κάμερα, αλλά προς τα δεξιά, και δε φαίνεται να κοιτάζουν κάτι συγκεκριμένο. Πάει πολύς καιρός που τα παρατηρώ, αλλά δεν έχω καταφέρει να διακρίνω σ' αυτά ούτε υπεροψία ούτε ματαιοδοξία ούτε αναισθησία ούτε φόβο ούτε χαρά ούτε φιλοδοξία ούτε ελπίδα ούτε αδυναμία ούτε τρόπο ούτε σκληρότητα ούτε συμπόνια ούτε αγαλ-

λίαιση ούτε θλίψη, ούτε καν τον επικείμενο θάνατο που τον παραμονεύει. Πάει πολύς καιρός που τα παρατηρώ και δε βλέπω μέσα τους παρά το κενό. Καμιά φορά σκέφτομαι ότι αυτά τα μάτια είναι ένας καθρέφτης και ότι το κενό που βλέπω μέσα τους είμαι εγώ. Καμιά φορά σκέφτομαι πως το κενό αυτό είναι ο πόλεμος.